

Едуард Помиткін - доктор психол.наук,
завідувач відділу педагогічної психології
і психології праці Інституту педагогічної
освіти і освіти дорослих НАПН України

Специфіка творчої

самоактуалізації майбутнього вчителя

Висвітлюються риси психологічного портрету сучасного вчителя, розглядається процес його творчої самоактуалізації як умова професійної успішності, обґрунтовується доцільність впровадженню духовно-особистісного підходу в освітню практику. Наводяться методичні підходи до діагностики духовного потенціалу особистості та психологічні механізми його розвитку.

Ключові слова: вчитель, психологічний портрет, творчість, процес самоактуалізації, духовний потенціал, психологічна діагностика, психологічні механізми розвитку.

Освещаются черты психологического портрета современного учителя, рассматривается процесс его творческой самоактуализации как условие профессиональной успешности, обосновывается целесообразность внедрения духовно-личностного подхода в образовательную практику. Приводятся методические подходы к диагностике духовного потенциала личности и психологические механизмы его развития.

Ключевые слова: учитель, психологический портрет, творчество, процесс самоактуализации, духовный потенциал, психологическая диагностика, психологические механизмы развития.

Усвідомлення важливості навчання, як процесу, що триває багато тисяч років, і забезпечує розвиток людства висуває особливі вимоги до особистості вчителя. Ким є сьгоднішній вчитель? Якими є мотиви його професійної діяльності? Які перспективи особистісного розвитку відкриті перед ним?

У сучасних умовах ціннісної дезорієнтації, зневіри в ідеалах, справжній вчитель, вимушений працювати за низьку зарплатню, однак всупереч життєвим обставинам, він не тільки не залишає своєї праці, але й знаходить можливості для власного професійного, творчого та духовного розвитку.

Цілком зрозуміло, що вчитель не повинен відчувати себе знедоленим, оскільки це накладатиме негативний відбиток і на його особисте життя, і на процес навчання молоді. Отже важливою умовою успішності професійної діяльності майбутнього педагога є його актуалізованість в особистому та в суспільному житті, яка є результатом багатовимірною процесу самоактуалізації. Самоактуалізація (лат. *actualis* – дійсний, справжній) розглядається як прагнення людини до можливо повного вияву та розвитку своїх особистісних можливостей [11, с.349].

Спроби створення класифікації рис, якостей та здібностей здорової, самоактуалізованої, самореалізованої особистості були здійснені А.Маслоу, К.Роджерсом, Г.Олпортом [15]. За психологічним портретом, створеним А.Маслоу, самоактуалізована особистість (САО) характеризується, зокрема, такими рисами:

1) простота, природність як у поведінці, так і у внутрішньому світі, думках, прагненнях. САО не діє для зовнішнього ефекту;

2) переважний інтерес до світу, а не до своєї особи, відсутність егоцентризму;

3) наявність справи, у яку САО вірить, якій вона віддана. Коли така людина каже: "моя робота", це означає: "моя місія у житті";

- 4) САО віддає перевагу об'єктивним, а не емоційним оцінкам;
- 5) творчі здібності в тій чи іншій галузі (художні, наукові, та ін.);
- 6) більша, ніж у інших людей здатність відчувати радість та щастя; вони мають ширші інтереси, глибше відчують красу світу, менше страждають від нудьги, відчаю, відсутності мети;
- 7) підвищена здатність до любові, до глибинного особистого зв'язку з людьми;
- 8) демократичність, відчуття ідентичності з людством;
- 9) повага до себе та інших, схильність до філософського гумору.

Закономірно, що процес самоактуалізації не відбувається миттєво і пов'язаний з духовним, творчим, інтелектуальним, емоційним розвитком особистості. Саме поняття творчості трактується в психологічних словниках з двох позицій: по-перше – як процес вироблення нового, оригінального, корисного духовного або матеріального продукту; по-друге, як процес виконання певної діяльності новими, нетрадиційними способами. На думку І.А.Зязюна «Творчість є атрибутом людського життя, це історично еволюційна форма активності людей, що виявляється в різних формах діяльності і зумовлює гармонійний розвиток особистості. Головний критерій духовного розвитку людини – оволодіння повним і повноцінним процесом творчості» [9, с.21]. Закономірно, що такий процес творчості має включати в себе і духовне самотворення, і самоактуалізацію особистості.

Таким чином процеси духовного та творчого розвитку мають бути нерозривно пов'язані. Якщо ж цього не стається, творчість може бути спрямована на розробку винаходів, які є шкідливими для людини та людства (зброя масового знищення, комп'ютерні віруси тощо).

У свою чергу духовний розвиток без творчої активності особистості може набути таких ознак як догматизм, фанатичність, нетерпимості до будь-

яких змін і вдосконалення. За обсягом новизни результату розрізняють, як правило, 4 рівні творчості:

1. Найвищий рівень характеризує процес творчості, який призводить до принципово нового результату, нового для всього людства, можливо, навіть у космічному масштабі. Це твори геніальних письменників, художників, композиторів, винаходи та відкриття, які перетворюють життя людини й людства. Творчість такого рівня властива досить вузькому колу творців-геніїв.
2. Другий рівень творчості стосується продукту, який є новим для досить великого кола людей, можливо, для певної країни. Цей творчий продукт здійснює позитивні перетворення в духовному або матеріальному житті суспільства.
3. Третій рівень характеризує новизну творчого продукту для значно меншого, обмеженого кола людей (наприклад, раціоналізаторська пропозиція, що реалізується в межах підрозділу підприємства).
4. Четвертий рівень творчості має результатом продукт, новизна якого є суб'єктивною, значущою тільки для самої людини. Однак такий обмежений обсяг цього рівня творчості не заважає йому бути чи не найважливішим, початковим етапом в оволодінні вищими функціями творчості, формуванні вмінь і навичок загальної креативності [10, с.327].

Новизна результату творчої діяльності вчителя може відповідати всім з наведених рівнів творчості, а може – окремим з них. Так, якщо педагог виховує учня як особистість, здатну перетворити на краще життя людства, знаходить, підкреслює та розвиває його унікальність (а може й геніальність) – такий вихованець має шанс у майбутньому стати лауреатом Нобелівської премії та принести чимало користі людству.

Не слід применшувати й творчий внесок вчителя у випадку, коли його вихованець стає гарною людиною, професіоналом у певній галузі та приносить користь своєю працею власній країні, підприємству.

У той же час неприпустимою для педагогічної діяльності є самоактуалізація педагога за рахунок приниження особистості учня чи своїх колег, заради власного задоволення чи компенсації потреб, нереалізованих у дитинстві. У цьому випадку творчість вчителя не призведе до активізації творчості учнів, оскільки бездуховна творчість приречена на самознищення. Саме духовність вчителя, як здатність до самовіддачі, служіння людству, допомоги потребуючим, у даному разі, утворюватиме вектор його творчо-професійної спрямованості.

Таким чином творчий та духовний розвиток педагога слід розглядати як єдиний процес, в якому творча активність особистості спрямовується на духовні орієнтири краси, добра та істини. На практиці процес творчості має відповідати естетичним, гуманістичним та пізнавальним характеристикам.

У теоретичному плані в освітній галузі це може досягатися завдяки впровадженню духовно-особистісного підходу. Специфічною ознакою цього підходу є те, що розгляд феноменів духовного порядку здійснюється невід'ємно від психологічної структури особистості, з усіма притаманними їй внутрішніми процесами [12]. Духовно-особистісний підхід доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, принципів, моделей і методів, що сприяють більш об'єктивному розумінню особистості вчителя у процесі духовного зростання.

Структурно-компонентний склад духовно-особистісного підходу включає концептуальний компонент (сукупність наукових уявлень про процес духовного розвитку особистості, його психологічні закономірності та механізми); психодіагностичний компонент (принципи, підходи та методичний інструментарій, спрямований на дослідження процесу духовного

розвитку особистості); психолого-педагогічний компонент (принципи організації, зміст і методи духовно спрямованого навчально-виховного процесу); консультативний компонент (принципи, методичні підходи, та психокорекційний інструментарій, спрямований на психологічну допомогу особистості у процесі духовного розвитку).

Високому рівню духовного потенціалу притаманні стійкий інтерес до духовних подвижників, носіїв ідеалів краси, добра та істини, прагнення постійного самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя, розвинена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості; спрямованість на допомогу потребуючим, стійкий інтерес до людських дол, смислів і закономірностей розвитку людини, прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим; усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій; значний досвід підпорядкування власному духовному “Я”, голосу совісті; розвинена здатність підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення, наявність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів краси, добра та істини в повсякденному житті; усвідомлення єдності та взаємозв’язків людей, природи, Буття, стійке прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу, визнання цінності всіх живих істот, багатий досвід трансперсональних переживань.

Типовою ознакою психологічного портрету сучасного вчителя, який попри всі матеріальні труднощі та соціальні приниження не залишає своєї праці, є домінантність духовної мотивації, що спонукає до збагачення та самореалізації духовного потенціалу. Духовна мотивація спонукає особистість на примноження та реалізацію у власному житті ідеалів, смислів і цінностей у руслі краси, добра та істини, зумовлює актуалізацію прагнення до самовдосконалення.

Під впливом духовної мотивації відбувається актуалізація таких психологічних механізмів як ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Так, актуалізація психологічного механізму ідентифікації зумовлює ототожнення з високодуховними особистостями, з власним духовним “Я”. Результатом цього процесу є набуття духовної ідентичності.

Психологічний механізм децентрації зумовлює подолання егоцентризму особистості, зміну позиції суб’єкта в результаті співставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від власної. Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які позитивно впливають на духовну орієнтацію особистості. Такими зразками можуть бути засвоєні ще в дитинстві герої казок, оповідань, пісень, видатні особистості тощо. Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших, визнавати цінність і неповторність кожної особистості (В.В.Рибалка).

Актуалізація психологічного механізму рефлексії зумовлює здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, розмірковувати над своїм психічним станом, піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін), проаналізувати події власного життя. Психологічна рефлексія допомагає знаходженню буттєвих смислів, формуванню власних цінностей та інтеграції особистісних надбань у духовний досвід людства. Саме рефлексія виступає найхарактернішим механізмом самосвідомості (І.С.Булах).

Психологічний механізм трансценденції пов’язаний з вершинними переживаннями особистості (А.Маслоу). Трансценденція зумовлює прагнення особистості до абсолютно досконалого, ідеального, підносить людину над буденністю, активізує розвиток особистості, наслідком якого може стати набуття універсальної, космічної свідомості (К.Роджерс), сприяє осягненню таких найважливіших явищ, як осяяння, інтуїція, творчий порив,

життєлюбство та людинолюбство, любов до своїх потенційних можливостей, до людей, любов до Батьківщини, до рідного краю (Ю.П.Азаров).

Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (за В.С.Соловйовим – всеєдності) дає можливість людині досягнути себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту, забезпечує зв'язок між різними поколіннями людства (С.Л.Франк). Поняття усвідомлення поєднує у собі активність усіх форм свідомості людини, її почуття, переживання, процеси мислення.

У результаті актуалізації наведених психологічних механізмів відбувається активний розвиток ціннісно-сміслової сфери, упорядкування ідеалів, смислів і цінностей, гармонізація духовних дисонансів [7]. Зростання активності духовного “Я” спонукає особистість до духовно спрямованої поведінки, вищим проявом якої є вчинок-служіння (І.Д.Бех) і через серію таких вчинків, об'єднаних духовними мотивами, метою та результатами трансформується в духовно спрямовану діяльність, яка виступає умовою духовної самореалізації особистості, спрямованої на збагачення духовних надбань людства.

Для діагностики духовного розвитку особистості доцільно використовувати три методичні підходи, що базуються: на дослідженні змістової складової моделі особистості (розробленої В.В.Рибалкою) як еталонної та побудові на цій основі тестової методики; на дослідженні поведінки особистості в умовах колективу; на аналізі спрямованості та результатів діяльності особистості.

Здавалося б кожний вчитель має прагнути до опанування найвищими рівнями самоактуалізації та творчої діяльності, тоді б більшість його вихованців ставали творчими особистостями. Проте аналіз стану педагогічної освіти свідчить, що в Україні провідною тенденцією залишається орієнтація навчального процесу на засвоєння та відтворення учнями знань із певної кількості шкільних дисциплін. Серед основних

факторів, що перешкоджають процесу творчої самоактуалізації вчителя, можна виокремити такі:

1. Особистісна спрямованість на досягнення формально-практичних результатів педагогічної діяльності (надання знань без їх розуміння та усвідомлення учнями). Цей психологічний фактор залежить, передусім, від мотивів професійної діяльності педагога. За відсутності мотивів духовно-творчої самоактуалізації, навіть у ідеальних соціальних умовах, діяльність вчителя не носитиме творчих ознак.

2. Велике навчальне навантаження, значна кількість годин викладання. Цей фактор пов'язаний з недосконалістю вимірювання зусиль, які витрачає вчитель у процесі викладацької та виховної роботи. І досі існують уявлення, що праця вчителя вимірюється хронологічними межами проведених уроків, тоді як витрачання емоційного та інтелектуального ресурсу, розкриття своєї душі та дарування серця дітям у розрахунок не беруться.

3. Жорстка регламентованість умов професійної діяльності, нестача часу та емоційних сил. Цей фактор зумовлений застарілими уявленнями про те, що невід'ємним атрибутом навчання є процес сидіння учнів за партами. Однак загальновідомо, що в людській пам'яті найкраще закарбовується саме емоційно насичений матеріал. Як наслідок, після закінчення школи випускники згадують не окремі формули та теореми, а концерти, виставки, спільні поїздки, перебування на природі тощо. Виховний і навчальний вплив цих емоційно насичених заходів може бути незрівнянно більшим.

4. Щорічне повторення того ж самого курсу занять з певного предмету, що автоматизує педагогічний процес. Цей фактор зумовлюється самою специфікою педагогічної праці, адже кожен вчитель-предметник з року в рік слідує навчальній програмі, яка практично не оновлюється. Автоматична дія, як правило, не сумісна з творчістю.

5. Несприятливий психологічний клімат у педагогічному колективі, що характеризується емоційною напруженістю, конфліктністю, непорозумінням. Цей фактор є актуальним не тільки для загальноосвітніх шкіл, але й для багатьох ліцеїв, гімназій, коледжів, оскільки саме в цих закладах конкурс на посаду вчителя є вищим, що зумовлює й відповідну конкуренцію.

Практика показує, що в тих навчальних закладах, де дія наведених факторів зведена до мінімуму, творча самоактуалізація вчителя відбувається природно та призводить до активної творчої самоактуалізації учнів.

Проблема розвитку психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності активно вивчалася у 2008-2010 р.р. як на науково-теоретичному, так і на експериментально-практичному рівні відділом педагогічної психології і психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України.

Експериментальна робота здійснювалася на базі навчальних закладів м.Києва та інших регіонів України. Зокрема, у процесі творчої співпраці з колективом Миколаївської спеціалізованої школи I-III ступенів мистецтв і прикладних ремесел - «Академії дитячої творчості» (авторської школи Ганни Матвеевої) відпрацьовувались теоретичні та методичні підходи до активізації творчості педагогів і учнів, впроваджувалися авторські методики співробітників відділу, спрямовані на діагностику духовного розвитку дітей і молоді.

Ефективною формою спільної науково-практичної діяльності є проведення масових заходів - конференцій, науково-методичних семінарів, круглих столів та консультацій з педагогічним складом закладу. Високої оцінки заслуговує проведений на базі закладу круглий стіл «Культурні, духовні та творчі засади розвитку профільної академічної освіти в умовах спеціалізованого навчального закладу» (17-18 вересня 2009 р.) за участю міського управління освіти, представників освітянських закладів міста та

області. Відкриття на базі закладу Регіонального центру педагогічної майстерності стало логічним продовженням розпочатої праці.

Тривалий час продовжується співпраця відділу з колективом київської гімназії №153 ім. О.С.Пушкіна (директор - О.Л.Прохницька). У 2009-2010 роках започатковано цикл практичних семінарів для вчителів гімназії. Програма семінарів передбачала формування уявлень слухачів про психологічні аспекти духовності, духовні смисли, цінності, розкриття філософсько-психологічних закономірностей процесу духовного зростання особистості, оволодіння слухачами системою психолого-педагогічних засоботворень, спрямованих на забезпечення процесу духовно-творчого особистості учня та вчителя.

У ході занять слухачі брали участь у самодіагностиці показників особистісного і, зокрема, духовного розвитку, рольових іграх, комунікативних тренінгах, семінарах, залучалися до створення творчих проєктів.

Цікавими є напрями співпраці з колегіумом № 11 м.Новомосковська Дніпропетровської області (директор – Т.М.Третякова), де у грудні 2009 р. створено Регіональний центр педагогічної майстерності. У навчально-виховній роботі закладу активно використовуються авторські методичні посібники співробітників відділу, що були гідно представлені на виставці «Сучасна освіта 2010» (м.Київ), спільно з науковцями педагогічний склад колегіуму працює над проблемою розвитку психологічної культури педагогічних працівників, розвитку творчого та духовного потенціалу педагогів. З 2009 р. для учнів 5-7 класів впроваджено спецкурс «12 шляхів духовності» [6], спрямований на забезпечення духовного розвитку школярів, формування загальнолюдських ідеалів, цінностей і смислів. За участю науковців у закладі здійснюється комплектація відеотеки духовного фільму.

Напрями наукової співпраці відділу не обмежуються лише шкільною освітою. Зокрема, було укладено угоду з Палацем дитячої та юнацької

творчості Солом'янського району м.Києва (директор - І.І.Тихонова, заступник – С.В.Тарасюк), якою передбачено наукове співробітництво з проблеми створення організаційно-методичних умов удосконалення професійної майстерності педагога, формування особистості вихованця в умовах діяльності позашкільного навчального закладу. Згідно з угодою здійснювалася науково-дослідна робота за такими напрямками:

- обґрунтування системи удосконалення професійної майстерності керівників гуртків позашкільного закладу;
- методичне забезпечення навчально-виховного процесу;
- організація науково-дослідної роботи педагогів;
- взаємодія із загальноосвітніми навчальними закладами в процесі формування особистості вихованця.

Серед основних форм роботи угодою були передбачені спільні засідання; обговорення та рецензування розроблених матеріалів; упровадження результатів дослідження в практику; проведення наукових конференцій, круглих столів, семінарів, консультацій; публікація та рецензування навчально-методичних матеріалів тощо.

У процесі співпраці наукові співробітники запрошувалися на педагогічні ради, були присутні на заняттях з гуртківцями, а адміністрація позашкільного закладу – на засідання наукових підрозділів. Це значно активізувало педагогів, спонукало їх до пошуку ефективних форм і методів удосконалення власної професійної діяльності.

Протягом 2009-2010 років для педагогів і батьків проводився психологічний лекторій (Е.О.Помиткін, Н.І.Волошко, Н.В.Павлик, О.В.Радзімовська), що включав у себе, зокрема, такі теми:

1. «Типові психолого-педагогічні помилки у вихованні дитини дошкільного віку».
2. «Вікові потреби розвитку дитини».

3. «Ціннісна основа взаємин у родині».

За спільною згодою з науковцями було розроблено план та проведено цикл психолого-педагогічних тренінгів професійно-особистісного зростання педагога позашкільного навчального закладу. Метою тренінгових занять було визначено підвищення рівня психологічної готовності педагогів до творчого професійного самовдосконалення. Тренінгові заняття проводилися за такими напрямками:

- розвиток професійної ідентичності педагога позашкільного навчального закладу;
- розвиток позитивних характерологічних рис педагогів;
- розвиток духовних цінностей педагогів позашкільного навчання.

Підсумовуючи, слід зазначити, що незважаючи на завершення теми дослідження відділу, проблема розвитку творчого та духовного потенціалу в процесі самоактуалізації вчителя опрацьовується й надалі як на теоретичному, так і на практичному рівні, а її наукові здобутки активно використовуються у практиці діяльності сучасних навчальних закладів.

Література

1. *Азаров Ю. П.* Тайны педагогического мастерства: [учеб. пособ.] / Ю. П. Азаров. – М.: НПО «МОДЭК», 2004. – 432 с.
2. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Сов. писатель, 1963. – Изд. 2-е. – 363 с.
3. *Бех І. Д.* Виховання особистості: сходження до духовності: наук. вид. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
4. *Булах І.С.* Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія] / Ірина Булах. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 340 с.
5. *Зязюн І.А.* Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / Іван Зязюн // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. пр.: [у 2-х ч.] / за ред.

Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО; НТУ «ХП». – Х., 2003. – Ч. 1(5). – С. 32–42.

6. *Помыткин Э. А.* 12 путей духовности. учеб. пособ. /Э. А. Помыткин – К., “Освіта України”, 2007. – 110 с., ил.

7. *Помиткін Е. О.* Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Едуард Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280, [2] с. – Бібліогр.: с. 252-278.

8. *Помиткін Е. О.* Розвиток особистості учня і вчителя: гуманізація управління в школі: метод. рек. / Е. О. Помиткін. – К.: ПППО АПН України, 1999. – 40 с.

9. *Професійна освіта: ціннісні орієнтири сучасності:* зб. наук. пр. / за заг. ред. І.А.Зязюна; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України. – К.; Харків: НТУ «ХП», 2009. – 472 с.

10. *Психологія:* Підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова.–5-те вид. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.

11. *Психология:* словарь / [под общ. ред. А.В.Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 2-е изд., испр. и доп. – 494 с.

12. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навч.–метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка.– К.: Ніка–Центр, 2003. – 204 с.

13. *Рибалка В. В.* Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. / В.В. Рибалка / Ін-т педагогіки і психології профес. освіти АПН України. – К., 2006. – 529, [1] с.

14. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Изд. группа "Прогресс", Универс, 1994. – 480 с.

15. *Родыгин Е.Р., Шестюк А.Я.* Гуманистическая психология: теория и способы практического использования. - Киев: Институт психологии АПН Украины, 1994. - 50 с.

16. *Франк С. Л.* Религиозные основы общности / С. Л. Франк //
Путь: орган русской религиозной мысли. – М., 1992. – Кн.1. – С. 8-29.